

Predslov k slovenskému vydaniu

Peter (Piotr Alexejevič) Kropotkin (21. decembra 1842 – 8. februára 1921) bol originálnym mysliteľom a vedcom, ktorého bádanie a záujmy prekračovali hranice jednotlivých vedeckých a filozofických disciplín. Jeho dielo nám ponúka komplexnú syntézu poznatkov z pozorovania prírody a analýzy spoločenských vzťahov a privádza nás k vízii slobodnej a solidárnej spoločnosti, ktorá stojí na evolučných základoch. Ústrednými konceptmi sa na jeho intelektuálnej ceste veľmi skoro stávajú vzájomná pomoc a anarchizmus. Pri ich rozvíjaní využíval súdobé znalosti z geografie, zoológie, evolučnej biológie, sociológie a sociálnej antropológie, ekonómie, histórie, etiky či politickej filozofie. O svojich výskumoch s úspechom prednášal po celej Európe a aj v zámorí.

BOJ, SPOLUPRÁCA A EVOLÚCIA

Štúdium života divožijúcich zvierat na Sibíri Kropotkina čoskoro priviedlo k jednému z kľúčových konceptov jeho celoživotnej práce. Začal sa zaoberať otázkou, akú úlohu pri vývoji druhov zohrávajú konkurencia a spolupráca. Pomerne rýchlo nadobudol presvedčenie, že ruskí biológovia interpretujú Darwinovu teóriu správne. Ruská vedecká komunita bola od začiatku skeptická k predstavám anglického ekonóma Thomasa Malthusa, podľa ktorých ľudská populácia rastie vždy rýchlejšie než zásoby zdrojov, čo vedie k neustálemu boju o prežitie medzi jej členmi. Ruskí prírodovedci Darwinovi vyčítali, že Malthusove závery využil pri formulovaní svojej teórie o prírodnom výbere, ktorá tvorí základ jeho najslávnejšieho diela *O pôvode druhov* (1859). Darwin sa pôvodne

domnieval, že populácia druhu rastie, len kým má k dispozícii dostatok zdrojov a nakoniec sa stabilizuje. Zaujala ho však zmienka o neustálom vnútroduhovom boji. Začal rozvíjať predstavu, že rastlinné a živočíšne druhy podliehajú rovnakým populačným tlakom. Medzi jednotlivcami jedného druhu sú rozdiely, ktoré v zápase o prežitie jedných zvýhodňujú a iných znevýhodňujú. Tí horšie vybavení vymrú a v populácii prevládnu žiaduce vlastnosti. Na základe tejto dynamiky môže dochádzať k nikdy nekončiacemu vývoju druhov – evolúcii na základe prírodného výberu. Odporcovia Malthusa namietali, že sa niektorí vykladači Darwina pri popise dynamiky evolučných zmien príliš jednostranne sústredili na súperenie medzi jednotlivcami druhu. Pozorovanie rozličných druhov organizmov na rozsiahlych územiach Sibíri naznačovalo čosi iné. Vnútrodruhové súperenie medzi jednotlivcami bolo skôr výnimočné a veľkosť populácie obmedzovali predovšetkým klimatické podmienky. Redukovať metaforu boja o prežitie na neustály zápas medzi jednotlivcami jedného druhu preto nedávalo zmysel. Tieto názory a vlastné bádanie priviedli Kropotkina k rozpracovaniu tézy o evolučnej dôležitosti spolupráce a altruizmu v živočíšnych a ľudských spoločnostiach. Ako sme spomínali vyššie, zhrnul ich v sérii štúdií, ktoré v rokoch 1890 až 1896 vychádzali v časopise *The Nineteenth Century*. V roku 1902 vyšli v knižnej podobe pod názvom *Vzájomná pomoc: faktor evolúcie*. V jej predslove píše:

„... ani na miestach, kde život prekypoval, sa mi napriek bedlivému hľadaniu *medzi príslušníkmi rovnakého druhu* nepodarilo nájsť krutý boj o obživu. Tento boj považovala väčšina darvinistov, hoci nie vždy samotný Darwin, za dominantnú črtu boja o život a hlavný faktor evolúcie.“

„Vo všetkých týchto scénach zo života zvierat, ktoré sa odohrali pred mojimi očami, som videl vzájomnú pomoc a podporu doveđenú do takej miery, že som v nich začal tušiť najdôležitejšiu črtu zachovania života, prežitia každého druhu a jeho ďalšej evolúcie.“

Z Kropotkinových listov je zrejmé, že sa otázkami evolučných mechanizmov začal zaoberať veľmi skoro a Darwinove teórie podrobil kritickému skúmaniu už pri svojom pobyte na Sibíri v šesťdesiatych rokoch 19. storočia. No svoje názory na evolúciu a jej interpretácie prvý-

krát publikoval až počas exilu v západnej Európe. Ako zoológ a geológ nazhromaždil ohromné množstvo empirického materiálu a pokúsil sa ukázať, že jeho poznatky o spolupráci v živočíšnej ríši sú v súlade s Darwinovými tézami z jeho neskoršieho a menej známeho spisu *O pôvode človeka* (1871). V ňom Darwin priznáva spolupráci dôležitú úlohu pri zachovávaní a vývoji druhov. Tvrdí, že môže viesť k rozvoju rozumových a morálnych schopností, ktoré zvyšujú šance druhu na prežitie. Najschopnejšími tak nemusia byť len fyzicky najsilnejší alebo najodolnejší jedinci, ale aj jedinci, ktorí sa naučili žiť v spoločenstvách a vzájomne si pomáhať. Táto argumentácia otvorila priestor pre rozvíjanie teórie o evolučnom pôvode morálky, ktorá sa stala kľúčovou súčasťou Kropotkinovho myslenia.

Bezprostredným podnetom, ktorý Kropotkina vyprovokoval k písaniu *Vzájomnej pomoci*, bola esej Thomasa Huxleyho z roku 1888 *The Struggle for existence and its bearing upon man* (Boj o prežitie a jeho dôsledky pre človeka). Huxley ako vášnivý obhajca evolučnej teórie si vyslúžil prezývku Darwinov buldog. Život v živočíšnej ríši sa podľa jeho eseje „podobá na zápasy gladiátorov. Jednotlivé tvory obstojne zaopatrujú a pripravujú na boj. Tie najsilnejšie, najrýchlejšie a najpreffkanejšie prežijú, aby nasledujúci deň bojovali znova.“ Podobne zmýšľal aj o prehistorických spoločenstvách, v ktorých bol vraj „život... nepretržitým voľným zápasom a mimo obmedzených a dočasných vzťahov v rodine obvykle nadobúdala podobu hobbesovskej vojny všetkých proti všetkým“.

Kropotkin zhromaždil množstvo materiálu, aby ukázal, že tieto názory nie sú v súlade s výsledkami pozorovaní a súdobým vedeckým poznatkom. Svoju argumentáciu začína analýzou života v živočíšnej ríši. Dôkazy hovoria jasne: výrazná väčšina druhov žije v spoločenstvách, ktoré sú najlepšou zbraňou v boji o prežitie. Termín „boj o prežitie“ nepoužíva v zúženom význame ako Malthus či Huxley. Opiera sa okrem iného o neskorší Darwinov názor, ktorý ho rozširuje na zápas proti všetkým prírodným podmienkam ohrozujúcim prežitie druhu. Živočíšne druhy, ktoré výrazne obmedzili boj jednotlivcov medzi sebou a intenzívne praktizujú vzájomnú pomoc, sú najpočetnejšie, najblahobytnnejšie a majú najlepšie predpoklady na ďalší vývoj. Dochádza k záveru, že vzájomná pomoc je v prírode pravidlom a vnútrodruhový boj je výnimočný.

V ďalších kapitolách sa jeho pozornosť presúva od živočíšnej ríše k historickým podobám ľudských foriem spoluzitia. Aj v nich sú vzá-

jomná pomoc, spolupráca a altruizmus skôr pravidlom než výnimkou. Kropotkin tento argument rozvíja na základe najnovších poznatkov antropológie a historiografie. Postupne prezentuje množstvo príkladov spolupráce a solidárnej pomoci u prírodných národov, v roľníckych komunitách, stredovekých mestách a v novodobých spolkoch a združeniach. Vzájomná pomoc od prehistorických čias prevládala nad egoizmom. Zárodoky kooperatívnych inštitúcií a etiky nachádza už v prehistorických dobách. Tie sa postupne rozvíjajú, no ich rozvoj nie je lineárny a línia pokroku nie je neprerušená. Obdobia rozmachu vzájomnej pomoci sa striedajú s krízami a jej porážkami, po ktorých nasleduje jej opätovné šírenie atď. Vždy, keď bola kultúra vzájomnej pomoci zničená, ľudia ju obnovili. Každá nová forma bola inkluzívnejšia ako tá predchádzajúca: sprvoti sa vzťahovala len na príslušníkov kmeňa, neskôr na obyvateľov obce, mesta, národa, až napokon v praxi či etických predstavách obsiahla celé ľudstvo.

ZROD VEDCA A REVOLUCIONÁRA

Jeho životný príbeh bol rovnako pozoruhodný a košatý ako jeho akademické záujmy. Zvolil si cestu, ktorá sa zásadne odklášala od životnej dráhy, na ktorú ho predurčoval jeho aristokratický pôvod. Narodil sa do moskovskej šľachtickej rodiny a ako syna kniežaťa Alexeja Petroviča Kropotkina ho čakal život v najvyšších kruhoch ruskej aristokracie a kariéra cárskeho vojenského dôstojníka. V pätnástich rokoch ho prijali na prestížnu cársku vojenskú akadémiu *Zbor pážat*. Vďaka výborným študijným výsledkom nastúpil v poslednom ročníku štúdia do služby na panovníckom dvore ako pážací komorník cára Alexandra II. Bol to dôležitý krok na ceste k úspešnej dôstojníckej kariére. Mladého Kropotkina však začalo viac priťahovať vedecké bádanie a štúdium prírodných vied. Zaujalo a ovplyvnilo ho aj liberálno-revolučné hnutie, ktoré bolo v Rusku v období pred zrušením nevoľníctva v roku 1861 na vzostupe. Hoci Kropotkinov otec vlastnil rozsiahle panstvo s vyše tisíc nevoľníkmi, mladý Kropotkin bol zástancom zmien a v cárovi v tom čase videl veľkého reformátora. No krátke pôsobenie na cárskom dvore zmenilo jeho pohľad na panovníka

a na možnosť uskutočniť sociálne reformy zhora – z aristokratických kruhov, aj na jeho vlastnú dôstojnícku kariéru.

Po absolvovaní vojenskej akadémie v roku 1862 sa rozhodol pre armádu službu na východnej Sibíri. Tam sa prostredníctvom svojho nadriadeného, generála Kukela, ktorý sa stýkal s ruskými disidentmi v sibírskom vyhnanstve, oboznámil aj s dielom francúzskeho anarchistického mysliteľa Pierra-Josepha Proudhona. Pobyt na Sibíri pre Kropotkina znamenal zásadný obrat. Okrem vojenských povinností mu umožnil venovať sa geologickému a zoologickému bádaniu. V roku 1867 sa vzdal vojenskej kariéry. Nastúpil na univerzitu v Petrohrade, kde začal študovať matematiku. V rovnakom čase sa stal tajomníkom Ruskej geografickej spoločnosti. Vzdal sa aj svojho šľachtického titulu. Aj napriek tomu mu prischol „titul“ knieža, ktorého sa nezbavil do konca života. Otec ho prestal podporovať a vydedil ho. Štúdium spolupráce v prírode a ľudskej spoločnosti ho priviedlo k aktívnemu členstvu v socialistickom hnutí. V roku 1872 odcestoval do Švajčiarska a stal sa členom Prvej internacionály. No jej politické ciele neboli podľa Kropotkina dostatočne radikálne. Začal sa stretávať s členmi anarchistickej Jurskej federácie a študovať jej program. Ešte v tom istom roku sa sám prihlásil k anarchizmu.

Prvú časť života prežil v privilegovanom postavení a bez starostí. Po kariérnom a politickom obrate ho však na dlhé obdobie čakal osud štvanca. A boli to práve jeho politické názory, ktoré ho nakoniec priviedli do väzenia a vyhnanstva. V Rusku sa stal členom revolučného Čajkovského krúžku a šíril socialistickú propagandu medzi roľníkmi a robotníkmi, za čo ho čoskoro zatkli a odsúdili. V Petropavlovskej pevnosti mal vďaka svojmu pôvodu zvlášťne privilégia: umožnili mu, aby pokračoval vo svojej geografickej práci. Po dvoch rokoch sa mu naskytla príležitosť utiecť z väzenia s nižším stupňom ochrany, kam ho dočasne premiestnili. Cez Fínsko a Švédsko sa dostal do Edinburgu, no ani v západnej Európe sa nevyhol represáliám. Spolupracoval s rôznymi skupinami vo Švajčiarsku, Francúzsku a v Británii. Stal sa členom Jurskej federácie a redaktorom revolučných novín *La Révolté*. Zo Švajčiarska ho vyhostili v roku 1881, po atentáte na cára Alexandra II. O rok neskôr ho zatkla francúzska vláda a odsúdila na päť rokov väzenia. Dôvodom bolo jeho členstvo v Prvej internacionále. Vydanie svojej prvej knihy *Words of a Rebel* (Slová buriča, 1885) tak mohol sle-

dovať len spoza mreží. Vďaka tlaku rozličných organizácií Kropotkina nakoniec prepustili po troch rokoch.

Relatívny pokoj našiel až v Anglicku, kde žil od roku 1886 do roku 1917. Na ostrovy odcestoval na pozvanie Charlotte Wilson, s ktorou neskôr založili anarchistické vydavateľstvo Freedom Press a vydávali noviny *Freedom* (Sloboda). Vydavateľstvo funguje dodnes. Nepísal však len pre radikálnu tlač. Úspešná vedecká kariéra a nezvyčajný životný príbeh otvárali Kropotkinovi dvere k spoločenskej akceptácii. Písanie pre vedecké či liberálne noviny a časopisy sa po vydedení stalo dôležitým zdrojom „kniežacích“ príjmov. V časoch, keď bol anarchizmus považovaný za synonymum terorizmu a organizovaného zločinu, pravidelne publikovali jeho názory. Dlhé roky písal komentáre pre časopis *Nature*. Spolupráca s novinami *The Times* sa začala po jeho úteku z Ruska a skončila sa fakticky až jeho smrťou. Redakcie rozličných novín ho pravidelne žiadali o komentáre k situácii v Rusku, či východnej Európe. Pre jeho dielo sa stala kľúčovou spolupráca s časopisom *The Nineteenth Century*. Na pokračovanie v ňom vychádzali štúdie, ktoré sa neskôr stali základom Kropotkinových najvýznamnejších prác. Za všetky spomejme aspoň *Polia, továrne a dielne* a *Vzájomnú pomoc*. Desiatky článkov napísal pre *Encyclopediu Britannicu*. Pre jedno z jej vydaní spracoval aj heslo anarchizmus.

Do Ruska sa vrátil po februárovej revolúcii v roku 1917, po štyridsaťročnom exile. Po príchode ho vítali davy ľudí. Dočasná vláda mu ponúkla miesto ministra školstva, čo ihneď odmietol. Mal pocit, že by prijatím pozície zradil ideály anarchizmu. Októbrová revolúcia ho spočiatku naplnila nádejou. Čoskoro sa však začali naplňovať jeho dávne obavy z autoritárskej povahy tej časti ľavice, ktorá bola posadnutá mocou štátu. Vyhlásil, že centralizácia moci a diktatúra strany nevyhnutne povedú k neúspechu revolúcie. Zomrel v roku 1921 v Dimitrove. Pohreb sa konal s Leninovým súhlasom a zúčastnili sa na ňom tisíce ľudí. Mnohí z nich niesli transparenty s protibolševickými heslami. Vtedy ešte netušili, že to bolo posledné povolené vystúpenie anarchistického hnutia v sovietskom Rusku.

Peter Vittek

Eva Riečanská

Úvod

Počas ciest, ktoré som v mladosti podnikol na východnú Sibír a do severného Mandžuska, na mňa najväčší dojem urobili dva aspekty života zvierat. Jedným bola extrémna tvrdosť boja o existenciu, ktorý s nevlúdnou prírodou musí zvädzať väčšina zvieracích druhov, obrovské ničenie života ako pravidelný dôsledok prírodných činiteľov a z toho vyplývajúci nedostatok života na obrovskom území, ktoré som pozoroval. Druhým aspektom bolo, že ani na miestach, kde život prekypoval, sa mi napriek bedlivému hľadaniu medzi príslušníkmi rovnakého druhu nepodarilo nájsť krutý boj o obživu. Tento boj považovala väčšina darvinistov, hoci nie vždy samotný Darwin, za dominantnú črtu boja o život a hlavný faktor evolúcie.

Strašné snehové búrky, ktoré koncom zimy bičujú severné časti Eurázie, často vystriedané ľadovicou; mráz a snehové búrky vracajúce sa každoročne v druhej polovici mája, keď stromy už kvitnú a všade sa rojí hmyz; ranný mráz a príležitostné husté sneženie v júli a v auguste, ktoré náhle zničia miliardy jedincov hmyzu, ako aj druhé vtáčie pokolenie na stepiach; lejaky vyvolané monzúnmi, ktoré padnú v miernejších oblastiach v auguste a v septembri a spôsobia záplavy známe jedine v Amerike a vo východnej Ázii, a ktoré premenia náhorné roviny s rozlohou európskych štátov na močiare; a napokon husté sneženie začiatkom októbra, ktoré zmení územie veľké ako Francúzsko a Nemecko na pustatinu pre byľinožravce a tisíce ich zahubí – v takýchto podmienkach som videl zvieratá bojovať o život v severnej Ázii. Vďaka nim som si včas uvedomil, ako nesmierne významné sú v prírode „prirodzené prekážky premnoženiu“, ako ich nazval Darwin, v porovnaní so zápasom o prežitie, ktorý medzi sebou vedú jednotlivci toho istého druhu. Ten sa síce v obmedzenom

rozsahu vyskytuje na viacerých miestach, no nikdy nenadobudne taký význam ako prekážky premnoženiu. Nedostatok života a nedostatočná, nie premnožená populácia, sú osobitou črtou tejto významnej časti zemegule, nazývanej severná Ázia, ktoré ma priviedli k vážnym pochybnostiam potvrdeným ďalším štúdiom o reálnosti toho strašného boja o potravu a život v každom druhu, ktorému verila väčšina darvinistov, ako aj k pochybnostiam o poprednej úlohe, ktorú údajne tento boj hrá v evolúcii nových druhov.

Na druhej strane všade, kde som videl zvierač život v hojnosti, ako napríklad na jazerách, kde sa zhromaždilo množstvo druhov a milióny jedincov, aby vychovali svoje potomstvo; v kolóniách hlodavcov; v sťahovaní vtákov, ktoré sa odohráva v tom čase v skutočne obrovských rozmeroch pozdĺž rieky Ussuri; a obzvlášť v sťahovaní danielov utekajúcich pred príchodom snehu, ktorého som bol svedkom na Amure a počas ktorého sa mnoho tisícov týchto inteligentných zvierat zišlo z obrovského územia, aby prekročili Amur v jeho najužšom bode. Vo všetkých týchto scénach zo života zvierat, ktoré sa odohrali pred mojimi očami, som videl vzájomnú pomoc a podporu dovedené do takej miery, že som v nich začal tušiť najdôležitejšiu črtu zachovania života, prežitia každého druhu a jeho ďalšej evolúcie.

A napokon medzi polodivým dobytkom a koňmi v Zabajkalsku, všade medzi divými prežúvavcami, vevericami a ďalšími druhmi som videl, že keď zvieratá zápasia s nedostatkom potravy v dôsledku jednej z vyššie spomenutých príčin, časť druhu postihnutá pohromou vyjde z útrap natoľko oslabená a s podlomeným zdravím, že toto obdobie tuhého boja nemôže byť základom postupnej evolúcie.

Preto keď som neskôr začal venovať pozornosť vzťahom medzi darvinizmom a sociológiou, nedokázal som sa stotožniť ani s jednou prácou či brožúrou, ktoré boli o tejto dôležitej téme napísané. Všetky sa snažili dokázať, že človek vďaka svojej vyššej inteligencii a poznaniu môže zmierniť tvrdosť boja o život medzi ľuďmi. No zároveň všetky uznávali, že boj o obživu medzi zvieratom a ostatnými príslušníkmi rodu, ako aj človeka s človekom je „prírodným zákonom“. Tento pohľad som nemohol prijať, pretože som bol presvedčený, že pripustiť nemilosrdnú vojnu o život v rámci každého druhu a vidieť v nej podmienku pokroku, by znamenalo pripustiť čosi, čo ešte nebolo dokázané a ani to nepotvrdili priame pozorovania.

Naopak prednáška *O zákone vzájomnej pomoci*, s ktorou vystúpil vtedajší rektor univerzity v Sankt-Peterburgu a známy zoológ profesor Kessler na Kongrese ruských prírodovedcov v januári roku 1880, ma oslovila tým, že vrhla na celú otázku nové svetlo. Podľa Kesslera v prírode okrem zákona vzájomného boja existuje aj zákon vzájomnej pomoci, ktorý je pre boj o život a najmä pre evolúciu omnoho dôležitejší než zákon vzájomného súperenia. Toto tvrdenie, ktoré bolo v skutočnosti iba rozvinutím myšlienok vyjadrených samotným Darwinom v *Pôvode druhov*, sa mi zdalo natoľko správne a významné, že odkedy som sa s ním v roku 1883 oboznámil, začal som zbierať materiál na rozvinutie myšlienky, ktorú Kessler len stručne načrtol vo svojej prednáške, no nestihol ju rozpracovať. Zomrel v roku 1881.

V jednom bode som s Kesslerom nemohol súhlasiť. Kessler poukazoval na „rodičovské cítenie“ a opateru o potomstvo (pozri nižšie, kapitola 1) ako zdroj sklonu k vzájomnosti u zvierat. Stanoviť, do akej miery sa tieto dva city zaslúžili o evolúciu spoločenských inštinktov a nakoľko rovnakým smerom pôsobili iné pudy, sa mi zdá ako pomerne osobitá a veľmi široká otázka, o ktorej zatiaľ sotva môžeme diskutovať. Najprv musíme preukázať fakty o vzájomnej pomoci a jej význam pre evolúciu rôznych živočíšnych tried. Až potom budeme môcť študovať, čo patrí do evolúcie spoločenských citov, rodičovských citov a čo do spoločenskosti ako takej. Pôvod družnosti siaha zjavne k najstarším štádiám evolúcie živočíšnej ríše, možno až do „štádia kolónií“. Preto jadro mojej pozornosti smerovalo v prvom rade k dokázaniu významu vzájomnej pomoci pre evolúciu. Skúmanie toho, odkiaľ sa v prírode objavil pud vzájomnej pomoci, som odsunul na druhé miesto.

Význam vzájomnej pomoci – „pokiaľ je možné preukázať jej všeobecnú platnosť“ – neunikol géniovi prírodovedy Goethemu. Eckermann v roku 1827 rozpovedal Goethemu, ako mu raz ušli dve mláďatá orieška a o deň neskôr ich našiel v hniezde červienky, ktorá malé krmila spolu s vlastnými. Goetheho táto správa veľmi nadchla. Videl v nej potvrdenie svojich panteistických názorov a povedal: „Ak by sa dokázalo, že toto kŕmenie cudzinca sa v prírode vyskytuje ako nejaký prírodný zákon, vysvetlilo by to mnohé záhady.“ Vrátil sa k tomu nasledujúci deň a s plnou vážnosťou poprosil Eckermannu (ktorý bol, ako je známe, zoológ), aby túto tému samostatne študoval. Dodal, že by

určite „dospel k mimoriadne cenným výsledkom“ (Gespräche, vydanie z roku 1848, zv. iii, s. 219 – 221). Štúdiu, žiaľ, nikdy neuskutočnil, hoci je možné, že Brehm, ktorý zhromaždil bohatý materiál súvisiaci so vzájomnou pomocou u zvierat, sa Goetheho poznámkou inšpiroval.

V období rokov 1872 až 1886 vyšlo niekoľko významných prác, ktoré sa zaoberali inteligenciou a duševným svetom zvierat (spomínajú sa v poznámke pod čiarou v kapitole 1). Tri z nich sa bližšie venovali skúmanému predmetu, a to *Les Sociétés animales* [Spoločenstvá zvierat] od Espinasa (Paríž, 1877); prednáška J. L. Lanessana *La Lutte pour l'existence et l'association pour la lutte* [Boj o život a združovanie pre boj]; a kniha Louisa Böchnera *Liebe und Liebes-Leben in der Thierwelt* [Láska a milostný život vo svete zvierat], ktorá prvýkrát vyšla v roku 1882 alebo 1883 a jej druhé, omnoho obsažnejšie vydanie v roku 1885. Tieto práce sú vynikajúce, napriek tomu však nechávajú voľné miesto pre prácu, ktorá by sa vzájomnou pomocou nezaoberala iba z hľadiska biologického pôvodu morálnych inštinktov ľudí, ale aj ako prírodným zákonom a faktorom evolúcie. Espinas sa venoval najmä živočíšnym spoločenstvám (mravce, včely), ktoré sa riadia fyziologickou deľbou práce. Hoci je jeho práca plná obdivuhodných poznámok o všetkých možných otázkach, napísal ju v čase, keď nám ešte chýbali dnešné poznatky o evolúcii ľudstva. Lanessanova prednáška má skôr charakter brilantne vysvetleného všeobecného plánu práce, ktorý sa bude venovať aj vzájomnej podpore, počínajúc skalami v mori a prechádzajúc ku skúmaniu sveta rastlín, zvierat a ľudí.

Čo sa týka Büchnerovej práce, ktorá je podnetná a bohatá na fakty, nesúhlasil som s jej hlavnou myšlienkou. Kniha sa začína ódou na lásku a skoro všetky ilustrácie majú za cieľ dokázať existenciu lásky a náklonnosti medzi zvieratami. No zúžiť družnosť zvierat na lásku a sympatiu znamená zúžiť jej všeobecnosť a význam, rovnako ako ľudská etika založená na láske a osobnej sympatii prispieva len k úzkemu chápaniu morálneho cítenia ako celku. Nie z lásky k susedovi, ktorého často vôbec nepoznám, chytám vedro a bežím k jeho domu, keď vidím, že horí. Pohne mnou omnoho všeobecnejší, hoci vágnejší pocit či inštinkt ľudskej solidarity a spoločenskosti. Tak je to aj u zvierat. Nie láska, dokonca ani nie náklonnosť (chápaná v pravom zmysle slova), vedie stádo prežúvavcov alebo koní k vytvoreniu kruhu, aby odrazili útok vlkov. Nie láska vedie vlky k sformovaniu

loveckej svorky. Nie láska motivuje mačatá alebo jahňatá k tomu, aby sa hrali, ani desiatky druhov mladých vtákov k tomu, aby sa v jeseni združovali. A nie je to ani láska, ani náklonnosť, čo núti tisíce danielov roztrúsených po území veľkom ako Francúzsko, aby sa sformovali do niekoľkých oddelených čried, ktoré kráčajú k rovnakému miestu, aby tam prebrodili rieku. Ide o pocit, ktorý je nekonečne širší ako láska alebo osobná náklonnosť – pud, ktorý sa u zvierat a ľudí pomaly vyvíjal počas extrémne dlhej evolúcie. Zvieratá a ľudí naučil, akú silu môžu získať zo vzájomnej pomoci a podpory a aké radosti so sebou prináša spoločenský život.

Aký dôležitý je tento rozdiel, ľahko pochopí študent zvieracej psychológie, a najmä študent ľudskej etiky. Láska, sympatia a seba-obetovanie hrajú istotne obrovskú rolu v postupnom vývoji našich morálnych citov. Ľudská spoločnosť sa však nezakladá na láske, ba ani na náklonnosti. Zakladá sa na vedomí ľudskej solidarity – hoci len na inštinktívnom vedomí. Ide o nevedomé uznanie sily, ktorú každý človek čerpá z praxe vzájomnej pomoci, z tesnej závislosti šťastia každého na šťastí všetkých. Človek nevedome uznáva zmysel pre spravodlivosť alebo rovnosť, ktorý vedie jednotlivca k tomu, aby rešpektoval práva každého jednotlivca rovnako ako svoje. Z tohto rozsiahleho a nutného základu sa vyvinuli vyššie morálne city. Táto téma je však mimo záujmu tejto práce, preto iba spomeniem prednášku *Spravodlivosť a morálka*, ktorou som reagoval na Huxleyho *Etiku* a ktorá sa tejto otázke obšírne venuje.

Preto som si myslel, že kniha o vzájomnej pomoci ako prírodnom zákone a faktore evolúcie by mohla vyplniť významnú medzeru. Keď Huxley v roku 1888 vydal svoj manifest „boja o život“ (*Boj o život a jeho význam pre človeka*), v ktorom podľa mňa veľmi nesprávne reprezentoval prírodné fakty, aké môžeme pozorovať v krovinách a v lesoch, oslovil som šéfredaktora časopisu *The Nineteenth Century* a opýtal som sa ho, či by bol ochotný uverejniť podrobnú odpoveď na názory tohto popredného darvinistu. James Knowles prijal môj návrh s najhlbším porozumením. Hovoril som o tom aj s W. Batesom. „Áno, samozrejme, *toto* je skutočný darvinizmus,“ odpovedal. „Strašné, čo z Darwina spravili. Napíšte tie články, a keď ich vydáte, napíšem vám list, ktorý budete môcť vydať.“ Dokončiť tieto články mi, žiaľ, trvalo sedem rokov a Bates medzitým zomrel.

Po rozprave o význame vzájomnej pomoci v rôznych triedach živočíchov mi ostávalo prirodzene ešte uvažovať o úlohe tohto faktoru v evolúcii ľudstva. Bolo to o to dôležitejšie, že mnohí stúpenci evolúcie, ako napríklad Herbert Spencer, pripúšťajú význam vzájomnej pomoci medzi zvieratami, no odmietajú ju pripustiť u ľudí. Tvrdia, že pre primitívneho človeka bola vojna každého proti každému *zákonom* života. Do akej miery naše vedomosti o raných fázach vývoja ľudstva podporujú toto od čias Hobbesa priľahko prijímané tvrdenie, budem skúmať v kapitolách o divochoch a barbaroch.

Počet a význam inštitúcií vzájomnej pomoci, ktoré vyvinul tvorivý génus divošských a polodivošských mäs počas najranejšieho rodového obdobia ľudstva a ešte viac počas nasledujúceho obdobia obecných spoločenstiev, ako aj obrovský vplyv, akým tieto inštitúcie poznačili nasledovný vývoj ľudstva až do súčasnosti, ma motivovali k tomu, aby som rozšíril môj výskum aj na neskoršie obdobia dejín. Obzvlášť som študoval najzaujímavejšie obdobie – slobodné mestské republiky v stredoveku, ktorých všeobecné rozšírenie a vplyv na našu modernú civilizáciu sa stále náležite oceňujú. A napokon som sa pokúsil stručne načrtnúť nesmierny význam, aký inštinkty vzájomnej podpory, zdedené ľudstvom v extrémne dlhej evolúcii, hrajú dokonca aj dnes v našej modernej spoločnosti, údajne spočívajúcej na princípe „každý sám pre seba a štát pre všetkých“, ktorý spoločnosť nikdy neuskutočnila a ani neuskutoční.

Tejto knihe sa dá vytknúť, že zvieratá a ľudí predstavuje príliš priaznivo, že zdôrazňuje ich spoločenské kvality a sotva spomína ich protispoločenské a sebecké pudy. Tomu sa však vyhnúť nedalo. V ostatnom čase sme počuli veľa o „tvrdom, nemilosrdnom boji o život“, ktorý vraj vedie jedno zviera proti všetkým ostatným zvieratám, jedného „divocha“ proti všetkým ostatným „divochom“ a každého civilizovaného človeka proti všetkým jeho spoluobčanom. Tieto tvrdenia sa stali natoľko článkom viery, že bolo treba predovšetkým postaviť proti nim široký rad faktov, ktoré by ukázali život zvierat a ľudí z celkom iného hľadiska. Musel som ukázať zdruvujúci význam, aký spoločenské návyky zohrávajú v prírode a postupnej evolúcii živočíšnych druhov a ľudí. To znamenalo dokázať, že zvieratám zabezpečujú lepšiu ochranu pred nepriateľmi, veľmi často aj prostriedky na zabezpečenie obživy (zásoby na zimu, sťahovanie atď.) a dlhove-

kosť, čím zaistujú väčšie možnosti pre rozvoj duševných schopností. Spoločenské návyky okrem týchto výhod dali ľuďom zároveň šancu objaviť tie inštitúcie, ktoré umožnili prežiť najťažší boj s prírodou a napredovať napriek vrtkavému šťastiu v dejinách. Táto kniha sa venuje zákonu vzájomnej pomoci ako jednému z hlavných faktorov evolúcie, nie *všetkým* faktorom a významu každého z nich. Bolo nutné napísať prvú knihu, aby mohla nasledovať druhá.

Patrím medzi posledných, ktorí by podceňovali rolu, akú presadzovanie sa individuality hralo v evolúcii ľudstva. Táto téma si však podľa mňa vyžaduje oveľa hlbšiu analýzu než tú, ktorej sa jej zatiaľ dostalo. Uplatňovanie ľudskej individuality v dejinách často bolo a stále je niečím dosť odlišným, omnoho väčším a hlbším než úbohá, neinteligentná malodušnosť, ktorú početná trieda autorov pokladá za „individualizmus“ a „sebauplatnenie“. Jednotlivci, ktorí tvorili a tvoria dejiny, sa neobmedzujú iba na tých, ktorých historici predstavujú ako hrdinov. Mojm zámerom preto je, ak mi to okolnosti dovoľia, osobitne sa venovať role, akú zaujíma uplatňovanie sa jednotlivca v postupnej evolúcii ľudstva.

Teraz sa obmedzím len na jednu poznámku. Keď inštitúcie vzájomnej pomoci – kmeň, občina, cechy, stredoveké mesto – začali v dejinách strácať svoj pôvodný ráz a prerástli parazitizmom, čím sa stali prekážkami pokroku, vzbura jednotlivcov proti týmto inštitúciám mala vždy dve odlišné stránky. Časť vzbúrencov sa snažila staré inštitúcie očistiť alebo nastoliť vyššiu formu spoločenstva, založeného na princípoch vzájomnej pomoci. Pokúšali sa napríklad zaviesť princíp „náhrady“ namiesto *lex talionis* (zákon odplaty), neskôr aj odpustenie prehreškov alebo ešte vyšší ideál rovnosti pred svedomím *namiesto* náhrady úmernej triednemu postaveniu. Zároveň však iná časť rebelujúcich jednotlivcov chcela zboriť ochranné inštitúcie vzájomnej podpory s jediným cieľom – navýšiť vlastné bohatstvo a moc. V tomto trojstrannom súperení medzi dvoma triedami vzbúrených jednotlivcov a obhajcami starého poriadku leží ojazdná tragédia dejín. Zmapovať tento zápas a poctivo skúmať podiel, aký na evolúcii ľudstva mala každá z týchto troch síl, by si vyžadovalo minimálne toľko rokov, koľko mi trvalo napísanie tejto knihy.

Od vydania mojich článkov o vzájomnej pomoci medzi zvieratami vyšlo niekoľko diel na rovnakú tému. Spomenúť musím *Lowellove*

prednášky o pôvode človeka od Henryho Drummonda (Londýn, 1894) a *Pôvod a vzostup mravného pudu* od A. Sutherlanda (Londýn, 1898). Obaja vychádzajú najmä z téz Büchnerovej lásky a druhá práca sa obsažne venuje rodičovskému a rodinnému citu ako jedinému vplyvu na vývoj morálnych citov. Treťou prácou venujúcou sa človeku z podobných pozícií sú *Princípy sociológie* od profesora F. A. Giddingsa, ktoré prvýkrát vyšli v roku 1896 v New Yorku a Londýne. Hlavné myšlienky autor načrtol v brožúre v roku 1894. Diskusiu o zhode, podobnosti a rozdieloch medzi týmito prácami a mojou ponechávam na literárnych kritikov.

Jednotlivé kapitoly tejto knihy vyšli najprv v *The Nineteenth Century* (*Vzájomná pomoc medzi zvieratami* v septembri a novembri 1890, *Vzájomná pomoc medzi divochmi* v apríli 1891, *Vzájomná pomoc medzi barbarmi* v januári 1892, *Vzájomná pomoc v stredovekom meste* v auguste a septembri 1894 a *Vzájomná pomoc medzi modernými ľuďmi* v januári a júni 1896).

Chcel by som využiť túto príležitosť, aby som sa čo najsrdečnejšie poďakoval vydavateľovi *The Nineteenth Century* Jamesovi Knowlesovi tak za jeho láskavé vydanie mojich článkov v jeho časopise okamžite, ako sa dozvedel ich všeobecnú myšlienku, ako aj za jeho povolenie vydať ich opätovne.

Bromley, Kent, 1902